

A MAGYAR LAKOSSÁG KÜLFÖLDIEKHEZ VALÓ VISZONYÁRÓL SZÓLÓ SZAKIRODALOM ÖSSZEFOGLALÁSA

A hazai kutatók az 1980-as évek végétől, az erdélyi menekültek nagy számú érkezésével, az NDK-állampolgárok országban maradásával, majd a délszláv háború menekéseinek elhelyezésével összefüggésben kezdenek az „idegenekhez” kapcsolódó kérdésekkel foglalkozni. Jelen tanulmány célja a fenti kérdéskörrel foglalkozó hazai kutatások áttekintése, illetve a feldolgozás során felmerült elméleti, módszertani jellegű hiányérzetünk megfogalmazásával a további hasonló típusú vizsgálatok pontosabbá tételéhez kívántunk hozzájárulni.

Az 1980-as évektől az európai demokráciában a külföldiekkel szemben megnyilvánuló idegenellenesség, s általában az idegenellenesség új formája van kialakulóban. S ez szükségszerűen hatással van a külföldiekkel kapcsolatos nézetek alakulására is (Erős 1993: 12; Rosenberg 1993; Mayer 1994; Csepeli–Örkény 1996: 274.; Olomoofoe 1999; Fábián–Sik–Tóth 2001: 396–397; Tóth P. P. 2002).

A rendszerváltozást követően a nemcsak turistaként, menekültként érkező, hanem az országban hosszabb ideig is tartózkodó külföldiek egyre nagyobb számú megjelenése a szakmában új típusú kutatások végzésére ösztönzött. 1989-től rendszeresen pozitív és negatív attitűdkijelentésekkel szembesítik a megkérdezetteket (Sik 1990; Závecz 1992; 1993; Kovács 1993; Csepeli–Örkény 1996; Horváth 1996; Szabó–Örkény 1998; Hárs 1999; Fábián–Sik–Tóth 2001; Tóth P. P. 2002). 1994-től az úgynevezett Bogardus-skálát alkalmazva (Böhm 1993: 88; Lendvay–Szabó 1994a; 1994b; Fábián–Sik 1996; Fábián 1997; 1999: 82–99; Kapitány–Kapitány 1999: 59) figyelik a társadalmi távolság alakulását, illetve vizsgálják létszámuk szubjektív észlelését (Örkény 1995; Róbert 1995; Tóth P. P. 2002), jelenlétüknek előnyként vagy hátrányként való minősítését (Horváth 1996: 31; Sik 1998a; Duránszkai–Lengyel 2001; Kapitány–Kapitány 2001: 57), a velük való kapcsolattartási szándékokat (Horváth 1996: 33; Duránszkai–Lengyel 2001), az etnikai szimpátiákat és antipátiákat (Lendvay 1985: 16; Böhm 1993: 89–90; Sik 1998a; Kapitány–Kapitány 1999: 56–57; Kovács 1999: 412), a lakosság befogadási hajlandóságát (Závecz 1992: 50–52; Kovács 1993: 66; Csepeli–Závecz 1995: 144; Horváth 1996: 35; Erős 1998b; Fábián 1998: 159; Murányi 1998: 141; Sik 1998a), az antagonizmusokat (Csepeli 1992: 200–203; Csepeli–Závecz 1995: 149–150) stb.

A sajtóban megnyilvánuló idegenellenességről két tanulmány ad hírt (Tóth 1995; Nyilvánosság 1998).

Empirikus megjegyzések

Az 1987–1992 között Erdélyből áttelepült magyarok körében az interjú és a *field-work* módszerével dolgozó Szakáts Mara azt a tapasztalati következményt vonta le, hogy különösen az 1980-as évek második felében érkezettek számára könnyebb volt a beilleszkedés, mert akkor „erkölcsi kötelességnek számított az áttelepedett erdélyiek segítése”. A rendszerváltoztatás után azonban az irányukban megnyilvánuló társadalmi rokonszenv és segítőkészség megváltozott (Szakáts 1995: 72). Az 1988-ban Magyarországra menekült romániai magyarok körében végzett közvélemény-kutatás eredménye szerint a megkérdezettek 47 százaléka kapott valamiféle segítséget, 40 százalék viszont rosszszindulattal, ellenséges viselkedéssel találkozott (Sik 1990: 530). Más kutatás eredményei szerint is a menekültekkel kapcsolatban megnyilvánuló nyitottság mellett a románnak titulálás, a kirekesztés és a negatív megkülönböztetés elemei is megjelentek (Szabó László Tamás 1993).

Minderről Tánczos Vilmos néprajzi esszéjében a következőket olvashatjuk: „Ma Magyarországon erdélyinek lenni nem nagy dicsőség. Az 1989-es romániai fordulatot követő egy-két év bőven elég volt ahhoz, hogy az „anyaországiak” azt higgyék: megismertek bennünket. Tudnak a Lehel piaci, Duna-korzói, Váci utcai, aluljáróbeli álldogálásainkról, a Moszkva téri embervásárokról, végeérhetetlen kunyerálásainkról, szállásgondjainkról, a Romániába küldött segélycsomagokkal való visszaélésekről, az üzleti életben tanúsított balkáni fogásainkról – s mindenekelőtt üres pénztárcánkról, az általunk teremtett kényes-kellemetlen helyzetekről. Egy átlagembernek bőven sok ennyi gyakorlati információ, hogy tudatában megfelelő helyre tegyen, értékeljen egy minduntalan fel-felbukkanó kellemetlen jelenséget. [...] A legtöbb magyarországi szemében nyelvtől, fajtól, bőrszíntől, születési helytől függetlenül mind-mind románok vagyunk.” (Tánczos 1996: 30).

Az 1991 nyarától folyamatosan érkező menekültek magánszállásokon, illetve menekülttáborokban húzódhattak meg. A menekülttáborok működésére, belső és külső viszonyrendszerére, előnyeire és hátrányos következményeire összpontosító empirikus vizsgálatokban lakossági félelmekre, a menedékesekkel szembeni elutasító attitűdöket jelző apró utalásokat találhatunk. Különösképpen Nagyatád estében, ahol igazoltnak vélik: amennyiben az idegenek aránya a lakosság számának 5 százaléka fölé emelkedik, ott a feszültségek nem oldhatók fel (Einvachter 1994: 148–149; 1996: 32; Gyurok 1994; Berencsi 1996: 26). Amennyiben ez az arányszám túréshatár alatt marad, akkor a lakosság és a menekültek kapcsolata nemcsak kedvező irányba mozdulhat el, hanem, mint ahogyan azt Bicske példája mutatja, a kezdeti félelemérzet és az elutasítás mértéke olyannyira csökkenhet, hogy az viszonylag kiegyensúlyozott állapotot eredményez. A rasszizmus jelenlétének és működésének bemutatásával találkozunk Larry Olomoofe tanulmányában is, aki a Budapesten élő feketék kapcsán számol be az előítéletes gondolkodásról, viselkedésről (Olomoofe 2000).

Közvélemény-kutatások a magyarságról és a magyar nemzetről

Az idegenellenességgel kapcsolatos vizsgálódásaink témakörébe a magyarságról és a magyar nemzetről való képzeteket bemutató kutatási eredményeket azért tartjuk szük-

ségesnek bevonni, mert ezek a szomszédos és a távolabbi országokban élő magyar, illetve nem magyar állampolgárságú magyar nemzetiségűekkel szembeni elzárkózásról vagy nyitottságról, a velük szemben tanúsított idegenségérzet mértékéről is szólnak.

Megállapítható, hogy a magyarságtudat és a nemzetkonceptió korántsem ellentmondásmentes. Egyrészt azért, mert benne sokszor az államnemzet- és a kultúrnemzet-képzetek elemei egymásnak ellenmondóan keverednek, másrészt pedig azért, mert a napvilágot látott írásokban a magyarságról és a magyar nemzetéről alkotott képek sem fedik egymást. Az 1970-es évekhez viszonyítva növekedett azok aránya, akik a határon túli magyarokat a nemzet részének tekintik, de azoké is, akik a hazai kisebbségeket fogadják be a nemzetbe (Lázár 1995: 42–46; 1996: 53; Szabó–Lázár 1997: 30; Szabó–Örkény 1997: 276).

A párhuzamos tendenciák közül az 1990-es évek végére az utóbbi bizonyult erősebbnek, hiszen a kultúrnemzeti hagyományok ellenére a határon túli magyarokat kevésbé tekintik nemzetalkotó elemeknek, mint a hazai kisebbségeket (Szabó–Lázár 1997: 30).

1. táblázat

A hazai kisebbségek és a külföldön élő magyarok nemzetalkotó szerepének megítélése a felnőtt lakosság körében, százalék

Amikor a nemzetre gondol, ebbe beleérti...	1973	1983	1985	1987	1992	1996
a nyugati országokban élő magyarokat	24	24	34	50	–	55
a szomszédos országokban élő magyarokat	45	64	50	63	–	68
a Magyarországon élő nemzetiségeket	73	73	76	77	–	70
a cigányokat	–	–	–	67	76	–
a zsidókat	–	–	–	–	90	–

Forrás: Lázár 1996: 54; Szabó–Örkény 1998: 175.

A magyarság kritériumairól alkotott képzetek is meglehetősen vegyes képet mutatnak. 1983-ban az önbesorolást tekintették a legfontosabbnak, s ezt az anyanyelv, az állampolgárság és a származás követte (Csepeli 1992: 137). 1985-ben viszont az anyanyelv került az első helyre (Szabó–Örkény 1997: 275; Szabó–Lázár 1997: 33). 1992-ben szintén az anyanyelv dominanciáját látjuk, amit a származás és az állampolgárság követ (Szabó–Murányi 1993: 126; Csepeli–Závecz 1995: 143.). 1995-ben ismét az önbesorolás bizonyul a fontosabbnak, majd az anyanyelv és az állampolgárság következik (Csepeli–Örkény 1996: 277). A fiatalok és főként a tizenévesek körében – a felnőtt lakosság állásfoglalásával szemben – az önbesorolás és az anyanyelv mellett az állampolgárság szerepe felértékelődik (Csepeli–Závecz 1995: 143; Szabó–Horváth–Marián 1996: 27; Szabó–Örkény 1997: 277–280; Szabó–Örkény 1998: 180–190).

Azt láthatjuk tehát, hogy amíg a *magyar nemzetet* elsősorban jogi-állampolgári fogalomként kezelik, addig a *magyarságot* elsősorban nyelvi-kulturális dimenzióiban észlelik (Szabó–Örkény 1997: 276–277; Szabó–Lázár 1997: 30–33). Azaz a hazai la-

kosság attitűdjét a határokon kívül élő magyar kisebbségekkel szemben a nyitás és az elzárkózódás egyszerre jellemzi. Ezt az attitűdöt ambivalensnek vagy ellentmondásosnak nevezhetjük, de akár azt is megállapíthatjuk, hogy a kisebbségi magyarok területi mobilitás esetén valóságos metamorfózison esnek át, hiszen más megítélés alá kerülnek, ha otthon maradnak, illetve ha az anyaországban kívánnak letelepedni (Kőszeg 2000: 386).

Itt teszünk említést a Kárpát Projekt keretében végzett vizsgálatról, melyre 1997–1998-ban került sor Magyarországon, Romániában és Dél-Szlovákiában (Csepeli–Örkény kézirat; Csepeli 2002: 143–156). A kérdőív a társadalmi és politikai tudattartalmak, többség-kisebbség viszony, illetve nemzeti identitás problémakörökre összpontosított. Ezek közül most csupán a többségi és kisebbségi magyarok egymás- és önértékelésének összehasonlítására, valamint az egymás közötti különbségek észlelésre térünk ki. Az adatok szerint a kisebbségi lét kedvez a pozitív auto-sztereotípiák kialakulásának, hiszen a többségi helyzetből adódó biztonságérzet folytán a magyarországi magyarok relatíve kritikusabban szemlélhetik önmagukat. Az egymás értékeinek és hiányosságainak mérlegelése részleges összhangot mutat. A morális és a közösségi vonások tekintetében (segítőképz, toleráns, erőszakos, önző) a többségi magyarok hetero-sztereotípiái és a határon túli magyarok auto-sztereotípiái egymást tükrözik, ugyanis ezen aspektusokat érintően valamennyien a kisebbségeket látják előnyösebb színben. A kompetencia dimenziója (intelligens, versenyszellemű, lusta, tehetetlen) viszont már nem mutat ilyen jellegű kapcsolatot. A magyarországiak a határon túli társaikhoz képest feltűnően túlértékelik önmagukat, miközben ez utóbbiak viszonylag azonos mértékben vélekednek az *ingroup* és az *outgroup* kompetenciájáról. Az azonossággal és a mássággal kapcsolatban azt láthatjuk, hogy mind az erdélyi, mind a dél-szlovákiai magyarok közelebb érzik magukhoz a határon kívül élő saját etnikai csoportjukat, mint a velük együtt élő más etnikumokat. Ettől eltérő tendencia észlelhető a magyarországi magyarok körében, akik hasonlóbbrak vélnek a velük együtt élő szlovákokat (a vizsgálat sajnos a románokra nem terjedt ki), mint a határon túli magyarokat.¹

Csepeli György a XXI. században egy egészen más jellegű nemzeti identitást lát/vár formálódni (Csepeli 2002: 160–169). A korábban fizikai-földrajzi keretek közé szorított nemzetek és nemzeti identitások szerinte most a világhálónak köszönhetően új közegbe kerülve elveszítik a területi meghatározottság fontosságát, és a kommunikáció szerepe kerül előtérbe (Csepeli 2002: 166).

Kisebbségek és külföldiek

Igen gyakori, hogy a mássággal szembeni attitűdök, főként a preferenciák és a társadalmi távolság vizsgálatában egyazon felsorolásban szerepeltetve a külföldieket, őket az etnikai és/vagy szociális kisebbségekkel összevonják (Fábián–Sik 1996: 383). A

1 A szerzők úgy vélik, korántsem egyértelmű, hogy a politikai vagy az etnikai közösség erősíti-e inkább az együvé tartozás és a hasonlóság érzését, hiszen figyelembe kell venni, hogy az itt élő szlovák kisebbség mind létszámát, mind elkülönültségét, mind nyelvhasználatát tekintve sokkal kevésbé hordozza a másság jegyeit, illetve a Magyarországon élő szlovákok nem a politikai határok módosulásával kerültek ide, hanem migráció sodorta őket jelenlegi lakóhelyükre (Csepeli–Örkény kézirat).

felsorolás így önmagában olyan kontextuális háttérrel teremt, amely eleve az elutasító attitűd magára öltése felé sodorja a megkérdoztetet, s nem csoda, ha a kérdéseket ennek a perspektívának a „szűrőjén” keresztül fogadja, és válaszait is ez által befolyásolva adja meg. Hiszen a listán nem találunk olyan csoportokat, melyek egyértelműen a társadalmi értékrend-hierarchia pozitív pólusához tartoznának.

Sőt az adott kérdés keretein túllépve, a kérdőívet magát is olyan kontextusnak kell tekintenünk, ami egységében gyakorol hatást a válaszadókra, így az elemzések tárgyát képező adatsorokra is. Ha megnézzük például az 1994-es *RWA*-felmérés kérdőívet, sajnos azt kell észrevennünk, hogy negatív előítéleteket predesztinált. Nemcsak arról a problémáról van szó, amit az előbb említettünk, hanem arról is, hogy nem sokkal a különböző csoportokkal kapcsolatos rokonszenv-ellenszenv mérését megcélzó kérdés előtt néhány etnikai *outgroup*ról, illetve a társadalom deviáns csoportjairól kizárólag negatív kijelentések hangzottak el (pl. „A Romániából áttelepültek elveszik az itthoniak elől a megélhetési lehetőségeket.”; „A halálbüntetést minél hamarabb vissza kell állítani, hogy elrettentsük a bűnözőket a törvényszegéstől.”; „A németek fennhájázógöggös nép, amely megszokta, hogy uralkodjék.”; „Szigorítani kellene a börtönviszonyokat.”; „Egy idegen soha nem értheti meg a magyar történelmet.”; stb.). Úgy gondoljuk, nem alaptalan az a feltételezés, hogy az ilyen módon konstruálódó értelmezési keret befolyásolja a kapott eredményeket, és igen nagy valószínűség szerint azt segíti elő, hogy az elemzések torzított idegenképhez és idegenségérzethez jussanak.

Nem ritka az etnikai kisebbségekkel és a külföldiekkel szembeni attitűdök együttes vizsgálata sem, hiszen egyrészt így egyazon mintán belül lehetővé válik az idegenellenesség célcsoportok szerinti eltérőségének összehasonlítása, másrészt pedig – amint az előbbieken már láttuk – korántsem egyértelműek a magyarság és a magyar nemzet „határai”, s ez természetesen befolyással van az azonosulás vagy elutasítás mértékére és minőségére. Ennek a társítási formának két esete van. Az egyikben cigányok és/vagy zsidók külföldiekkel (Závecz 1992: 50; Böhm 1993; Kovács 1993; Lendvay–Szabó 1994a; 1994b; Örkény 1995; Csepeli–Örkény 1996; Szabó–Örkény 1997; Erős 1998a; Fábíán 1998; Sik 1998a: 14; Szabó–Örkény 1998: 198–216; Kovács 1999; Fábíán–Sik–Tóth 2001: 401–402), a másikban pedig a határon túli magyarok magyarországi kisebbségekkel (Lendvay–Szabó 1994a; 1994b; Örkény 1995; Murányi 1998: 141) való együttes feltüntetését dokumentálhatjuk.

A magyar társadalom fogadókészsége

A befogadásra való nyitottságnak igen sok fokozata van, így a mérési lehetőségek is széles spektrumban mozognak.

Szimpátiák és antipátiák

1977-ben és 1983-ban a *Milyen népeket szeret a leginkább?* kérdésre adott válaszok alapján felállított rokonszenv toplistát az osztrákok vezették, s bár a németek ekkor még negatív megítélést könyvelhettek el maguknak, 1992-ben már a második helyre szorították le az előbbieket. Ezt követően vezető pozíciójukat azóta is őrzik (Lendvay

1985: 9, 16; Böhm 1993: 181; Csepeli–Örkény 1996: 287; Kapitány–Kapitány 1999: 56–57).

Az 1977-ben még igencsak kedvelt oroszok 1983-ra a listáról eltűntek, és a felvételek tanúsága szerint a lengyelek pozitív megítélése is fokozatosan visszaesett. Ezekkel a változásokkal párhuzamosan viszont az Európai Unió etnikumainak felértékelődése erős tendenciaként észlelhető (Kapitány–Kapitány 1999: 56).

2. táblázat

Negatív preferenciák, százalék

Etnikum	1977	1994	1995	1997
román	25	51	40	28,9
arab*	–	52	26	6,3
kínai	–	48	21	5,3
orosz	–	40	35	7,3
erdélyi magyar	–	25	8	–
szlovák	–	23	31	–
német	22	15	11	–
szerb, jugo-szláv, bosnyák	–	–	–	7,2
török	–	–	–	12,5
cseh	21	–	–	–

* 1997-ben összesített adat: arab és mohamedán.

Forrás: 1977: Lendvay idézi Csepeli kéziratából (Vélemények a magyarokról és a környező országok népeiről. 1977). Lendvay 1985: 9; 1994: Csepeli–Örkény 1996: 287 (felnőtt minta); 1995: Csepeli–Örkény 1996: 287 (tizenéves minta); 1997: Kapitány–Kapitány 1999: 58.

A románok általános ellenszenvvel szembesülhetnek, hiszen 1977-ben, 1992-ben, 1995-ben (tizenéves minta) és 1997-ben is őket ítélték meg a legnegatívabban (Lendvay 1985: 9; Böhm 1993: 181; Csepeli–Örkény 1996: 287; Kapitány–Kapitány 1999: 58), csupán 1994-ben lélegezhetek fel egy kissé, amikor az arabok kerültek a legelkeserítőbb helyre (Csepeli–Örkény 1996: 287; Fábrián 1999: 83). De igencsak kedvezőtlenek a vélemények a kínaiakról, a négerekről és a szerbekről is.²

2 A negatív preferenciákról lásd még Böhm 1993: 181; Fábrián 1999: 83–84; Kovács 1999: 412.

Előnyök és hátrányok mérlegelése

A megkérdezettek leginkább a munkahelyek, az anyagi források és a közbiztonság miatt aggodalmaskodnak, de véleményükből, az etnikai alapú szelekció hangsúlyos szerepéből az etnikai arányok megváltozásának féltése és a kulturális távolságtól való idegenkedés is kiolvasható. Főként az 1990-es évek elején – amikor a magyar társadalom is gazdasági nehézségekkel küszködött –, és elsősorban a hátrányosabb helyzetű régiókban fogadták ellenérzésekkel a külföldi munkavállalókat, akikben munkalehetőségeik és béreik leromlásának lehetséges okát látták (Hárs 1999: 66–68).³ A bűnbak-képzés viszont az 1995-ös csúcs után viszonylag stabilizálódott. Annak ellenére, hogy a rendőrségi adatok alapján kimutatható bűncselekmények egyáltalán nem támasztották alá a lakossági félelmeket. A közbiztonság veszélyeztetettségének érzése a délszláv háború menekültjeinek szállást biztosító táborok környékén jelentkezett a legerőteljesebben (Horváth 1996: 31–32). Ezekon kívül 1995-ben, 1997-ben és 1998-ban, a helyi önkormányzatok dolgozóinak körében vizsgálták még a külföldiekkel kapcsolatos nézeteket. (Sik 1998a; 1999: 12.). A külföldi tőkebefektetőkkel szembeni fenntartásaik elsősorban az alábbi félelmekből táplálkoznak: elviszik a hasznot, kiárusítják az országot, csökkentik a munkalehetőséget, megnő a külföldi ipar befolyása, szociális feszültségeket keltenek, a hazai termék kiszorul a piacról stb. Megállapítható, hogy ezek olyan ellenérzések, amelyek Magyarország érdekeinek vélt vagy valóságos sérelmeiből táplálkoznak (Duránszkai–Lengyel 2001: 908–911).

Az előnyökkel kapcsolatban már szűkszavúbbak a kutatások.⁴ A legrészletesebb elemzést Duránszkai Gábor és Lengyel Emőke szerzőpárosnak köszönhetjük, akik 1992 és 2000 között a külföldi tőkebevonással működő cégekről alkotott pozitív vélemények vizsgálatakor a következő tényezők előnyként való megítélésének változását követték figyelemmel: pénzt hoznak (14,9 %; 34,3 %), technológiai fejlődés (17 %, 30,5 %), ipari-gazdasági fellendülés (13,7 %; 14,8 %), piacot biztosít (10,7 %; 12,2 %), javul a munkamorál (8 %; 8,8 %), munkalehetőséget ad (4 %; 26,8 %), magasabb jövedelmek (4,4 %; 12,6 %), nyereségesebb vállalat (2,5 %; 9,6 %) (Duránszkai–Lengyel 2001: 910).⁵

Antagonizmusok

A befogadás közvetlen és explicit méréseredményeinek bemutatása előtt hadd említsük meg röviden még Magyarország nemzetközi viszonyainak megítélését és a más népekkel való kapcsolatáról alkotott képzeteket. Ennek feltérképezésére 1989-ben felnőtt mintán Csepeli György vállalkozott, illetve ugyancsak ő Závecz Tiborral 1992-ben tizenévesek körében (Csepeli 1992: 200–203; Csepeli–Závecz 1995: 149–150).

3 A külföldi munkavállalók keresletét vizsgálva állapítja meg Hárs Ágnes, hogy a valóságos munkaerő-piaci tapasztalatokat mellőzve az előítéletekre alapozott feltételezések keresleti korlátként működnek.

4 Ezt felismerve tettünk kísérletet 2002 májusában és júliusában egy olyan vizsgálat elvégzésére, amelyben a külföldiekkel kapcsolatban csak negatív, illetve csak pozitív állításokat fogalmaztunk meg (Tóth P. P. 2002.)

5 A zárójelben az 1992-es és a 2000-es adatok találhatóak.

3. táblázat**Magyarország nemzetközi viszonyai: antagonizmusok, százalék**

Országok ⁶	Magyarország ártott nekik		Magyarországnak ártottak	
	1989 ⁷	1992 ⁸	1989	1992 ⁹
Törökország	3	3	47	35
Oroszország	20	6	17	49
Németország	9	4	54	42
Ausztria	3	3	30	18
Jugoszlávia	51	8	5	37
Románia	39	7	22	47
Csehország/Szlovákia	44	11	10	38
Lengyelország	–	–	–	–
Nyugat-Európa	–	1	–	5
Amerikai Egyesült Államok	–	–	–	1

Z(vagy t?)árt karok

Mind a preferencia-sorrendekről, mind a nemzeti sértettségéről, mind az előnyökről és hátrányokról szóló kutatások jelzik, hogy elvethetjük a „tárt karok” illúzióját. Viszont a karok közötti távolság nem statikus, hanem a külföldi státusának és – valódi vagy vélt – tulajdonságainak függvényében igen dinamikusan változik. A magyar lakosság-nak a menekültekhez, a menedéket keresőkhez való viszonyát – reprezentatív ország-gos mintán – 1992-től évente mérték a 18 éves vagy annál idősebb népesség körében.¹⁰ A tapasztalatok azt mutatják, hogy a teljes elzárkózás kezdeti növekedése 1995 után visszaesett, s egészen 2000-ig viszonylag stabil maradt (harminc százalék körül), amikor újra emelkedni kezdett, s 2001 februárjában, illetve 2002 októberében szintén igen magas értéket mutatott (TÁRKI 1992–2002).

A mindenkit feltétel nélkül befogadni hajlandók köre csökkent, a legnagyobb tábor-t pedig azok képviselik, akik a menekültek előtt különböző kritériumok alapján szelek-ciót alkalmazva nyitnák meg az ország határait (Csepeli–Fábián–Sik 1998: 469). A szelektív befogadásról ír még Závecz is (1992: 50). Hasonló adatfelvételeket végeztek

6 Az 1989-es kérdőívben népnevek szerepeltek.

7 Az összehasonlíthatóság érdekében összesítve: „A magyarok ártottak nekik, ők nem ártottak.” és „A magyarok ártottak nekik és ők is ártottak.”

8 Az összehasonlíthatóság érdekében összesítve: „Magyarország ártott neki.” és „Most árt.”

9 Az összehasonlíthatóság érdekében összesítve: „Magyarországnak ártott.” és „Most árt.”

10 A menekültekkel szembeni legkorábbi, 1988-as közvélemény-kutatásról lásd Szabó–Lázár 1997: 27.

önkormányzati képviselők közt (Sik 1998a), tizenévesek körében (Csepeli–Závecz 1995: 144; Murányi 1998: 141) és a menekültek szempontjából nagyobb terhet viselő közösségekben (Horváth 1996: 35).

Ezek a vizsgálatok arról tanúskodnak, hogy a megkérdezettek a magyar nemzetiségűek irányában a legnyitottabbak, a legnagyobb elzárkózást pedig a románokkal, az ukránokkal és az ázsiaiakkal szemben mutatják. E témában lásd még Fábíánt is (1998: 159).

Lényegesen kevesebb érdeklődés mutatkozott a letelepedni szándékozók kapcsolatban, ami a befogadásnak egy másik, az előbbinél magasabb szintjét igényli. 1996-ban vizsgálták a Másképp Alapítvány multikulturális programjának hatását, mely az iskolarendszer hagyományosan asszimilációra, egydimenziós értékrendszerre és a kulturális homogenitásra való beállítódásának ellensúlyozására tett kísérletet a tizenévesek körében. E vizsgálat keretében a cigányokkal és zsidókkal kapcsolatos kérdések között hangzott el a *Kik kapjanak arra lehetőséget, hogy letelepedjenek Magyarországon?* kérdés, melyre válaszként – a teljes elutasítás lehetőségét ezúttal mellőzve – csupán pozitív (a teljes elfogadástól a szelektívig) alternatívák közül választhattak (Erős 1998b: 55).

4. táblázat

A letelepedők befogadási hajlandósága tizenévesek körében, százalék

Válaszlehetőségek	Programban résztvevők	Nem résztvevők
Csak a más országban élő kisebbségek tagjai	6	10
Mindenki, aki erre rászorul	0	13
Mindenki, aki kész arra, hogy beilleszkedjen a magyar társadalomba és megtanulja a magyar nyelvet és kultúrát	94	78

1996-ban utolsó éves középiskolások (szakmunkástanulók, szakközépiskolások, gimnazisták), illetve nyolcadik osztályosok véleményét kérdezték az erdélyi magyarok, afrikaiak, délszlávok, kínaiak, arabok és románok állampolgárként való befogadási hajlandóságáról. A legnagyobb nyitottságot az általános iskolások és a gimnazisták körében tapasztalták. A legnagyobb elzárkózást viszont a szakmunkástanulók körében, akiknek ötven százaléka három vagy több csoport esetében is megszorításokhoz vagy tiltásokhoz folyamodna. Az erdélyi magyarokat ítélték meg a legpozitívabban, a negatív pólusra a románok, az arabok és a kínaiak kerültek, továbbá a délszlávokkal és afrikaiakkal szemben is szűkre méretezett vendégszeretettel viseltetnek, de az elutasító válaszok döntő többségükben ötven százalék alatt maradtak (Szabó–Örkény 1998: 210–212).

A társadalmi távolság egyik következő lépcsője a munkatársi viszony, aminek a munkaadó-munkavállaló aspektusáról mindkét perspektívából szó esik. Horváth Lajos mérte fel azt, hogy a nagyatádiak körében mekkora a menekültet foglalkoztatók aránya (47,4 % adott igenlő választ) (Horváth 1996: 33), Duránszkai Gábor és Lengyel Emőke viszont azt vizsgálta, hogy 1992 és 2000 között hogyan alakult a magyar

lakosság munkavállalási hajlandósága külföldi főnök esetén, illetve, hogy milyen nemzetiségű főnököt fogadnának el a legszívesebben (Duránszkai–Lengyel 2001: 906–908).

A szomszédsági viszony az előbbieknél már sokkal közelebbi kapcsolatot, gyakoribb interakciót, nagyobb konfliktuslehetőségeket stb. rejt magában, melyből kifolyólag nagyobb nyitottságot igényel. Erről országos mintán és helyi vezetők körében tettek fel kérdéseket (Kapitány–Kapitány 1999: 59). Böhm (1993: 180) csak az arabokra és a menekültekre (összesítve, tehát nem etnikumokra lebontva) kérdezett rá. Egy 1995-ös barátkozási hajlandósági vizsgálat szerint a megkérdezettek legnyitottabban az erdélyi magyarokkal szemben, őket követik az ex-jugoszláv, az ex-szovjet állampolgárok, az ázsiaiak, a romániai románok, az arabok, s legutolsóként a négerek (Sik 1996: 383–384; Fábíán 1999: 82–85).

A Bogardus-skála legfelsőbb szintje a családtagként való integrálásra mutató nyitottság, ami a befogadásnak a legerőteljesebb, legközvetlenebb formája. Ebben a szerepkörben a megkérdezettek a legszívesebben az erdélyi magyarokat és legkevésbé szívesen a kínaiakat látnák (Fábíán 1998: 159).

A befogadási készséget általánosan (*Mely csoportokat részesítené előnyben a befogadás terén?*), tehát annak szintjét és mértékét konkrétan nem rögzítve vizsgálták és értelmezték közvetlenül a rendszerváltoztatást követően. A vizsgálat eredménye szerint a leglényegesebb differenciáló szempontok a magyar vagy nem magyar nemzetiiség és a közeli vagy távoli országból való érkezés (Závecz 1992: 51).¹¹

Attitűdkijelentések a közvélemény-kutatásokban

1989-től folyamatosan fogalmazznak meg attitűdkijelentéseket, melyek elfogadása vagy elutasítása kapcsán vélik megragadhatónak az előítéletesség mértékét és típusát. Az alábbiakban mindazon kijelentéseket és a velük kapcsolatos eredményeket soroljuk fel, amelyek ezekben a kutatásokban előfordultak.

Pozitív állítások

A menekültek szerencsétlenek, ezért segíteni kell rajtuk. A Romániából érkező magyar nemzetiségűekkel szembeni empátiát és segítőkészséget tesztelő kijelentés 1989-ben mutatta a legnagyobb elfogadottsági arányt (85%), utána fokozatosan visszaesett, hiszen az érkezők menekült státusa megszűnt, s megváltozott az elesettségükről való gondolkodás és az idegenekkel szembeni segítő- és befogadókészség, valamint a belépők számának növekedése következtében a velük szembeni érzések és magatartások is módosultak (Sik 1990: 536; Závecz 1992: 52; 1993: 169, 175; Fábíán–Sik–Tóth 2001: 411).

¹¹ A befogadásról általánosan lásd még Kovács 1993: 66 (polgármesterek attitűdje); a Bogardus-skála alkalmazásával készült 1994-es adatokról Lendvai–Szabó 1994a, 1994b; a kisebbségi csoportok – köztük külföldiek is – tagjai közelségének tolerálásáról Szabó–Örkény 1997: 191–225.

Az itt élő magyarokban erősítik a nemzeti érzést. Ez a kijelentés ugyanarra a közösségre vonatkozik, mint az előbbi, és hasonló az elfogadottság mértékének alakulása is, viszont lényegesen erőteljesebb a visszaesés (Sik 1990: 536; Závecz 1992: 52–53; 1993: 169, 175; Fábíán–Sik–Tóth 2001: 411).

Nekik köszönhető, hogy nem fogy Magyarország lakossága. Az erdélyi menekültek nemzetmentő szerepével még a rendszerváltás évében is a megkérdezetteknek kevesebb mint fele (41%) értett egyet, a következő évben pedig már többen ellenzik, mint támogatják (Sik 1990: 536; Závecz 1992: 52–53; 1993: 169, 175; Fábíán–Sik–Tóth 2001: 411).

A menekültek fegyelmezettebbek, mint az itthoni magyarok. Ez az egyetlen olyan attitűdkijelentés, ami a mi-csoport fölébe helyezi a külföldieket. Bár csak egyetlen tulajdonságról van szó, egyetlen pozitív érték „másoknál” való fokozottabb mértékű meglétére vonatkozik, mégiscsak nagyfokú szimpátiát előfeltételez ennek egy ilyen megfogalmazásban történő elismerése. Nem is meglepő, hogy az erdélyi menekültekkel kapcsolatos pozitív kijelentések közül ezzel értettek egyet a legkevesebben: 1989-ben a megkérdezettek 37 százaléka, 1992-ben már csak 17 százaléka (Sik 1990: 536; Závecz 1992: 53; 1993: 169–170, 175).

A bevándorlók munkájára szükség van. A külföldiek gazdasági előnyt jelentenek. 1995-ben az állítás elfogadottsága ötös skálán 2,2-es átlagot mutatott (Csepeli–Örkény 1996: 288). 1996-ban az általános iskolások 56 százaléka, a szakmunkástanulók 36 százaléka, a szakközépiskolások 43 százaléka, a gimnazisták 48 százaléka választott igenlően a fenti állításra (Szabó–Örkény 1998: 207).

Az 1997-es közvélemény-kutatásban a kérdés már nem csupán a gazdasági előnyre vonatkozott, hanem a hétköznapi értelemben vett pozitív tapasztalatokra, az általános „gazdagodásra” is. (*A külföldiek nemcsak gazdasági szempontból fontosak az országnak, de jelenlétük gazdagítja mindennapjainkat is.*) Az egyetértők tábora elérte szinte a válaszolók felét (46%), az elutasítók ennél jóval kevesebben (15,5%) voltak (Kapitány–Kapitány 1999: 57).

Csak gazdagodunk a sokféleségtől. Nyitottá tesznek. 1995-ben az elfogadottsági átlagérték 2,5 volt, ami nem elfogadásnak, hanem csupán semleges álláspontnak minősíthető (Csepeli–Örkény 1996: 288). A tizenévesek körében végzett 1996-os kutatás szerint az általános iskolások 52 százaléka, a szakmunkástanulók 46 százaléka, a szakközépiskolások 55 százaléka, a gimnazisták 67 százaléka értett egyet a kijelentéssel (Szabó–Örkény 1998: 207).

A magyar nemzetiségűekkel szembeni pozitív diszkrimináció alkalmazandóságáról csupán egyetlen esetben, 1995-ben kérdezték meg a lakosságot, amikor az állampolgárság megszerzésének magyarok számára történő könnyítéséről alkotott véleményeket mérték ötös skálán: az átlagérték 3,4 volt (Csepeli–Örkény 1996: 288).

A „*Mindenki abban az országban éljen, ahol akar.*” kijelentéssel 1996-ban szembeállították a tizenéveseket. Az állítással az általános iskolások 86 százaléka, a szakmunkástanulók 78 százaléka, a szakközépiskolások 83 százaléka, a gimnazisták 86 százaléka fejezte ki egyetértését (Szabó–Csepeli 1998: 207).¹²

¹² A migráció elfogadására vonatkozóan összevethető ez az adatsor a szórványmagyarságról alkotott véleményekkel: „Azokat is meg kell érteni, akik Nyugaton próbálnak szerencsét.” 1987-ben a megkérdezettek 76 százaléka, 1993-ban 74 százaléka értett egyet (Lázár 1996: 59).

A „*Kötelességünk befogadni a bevándorlókat.*” állítást ugyanez a felmérés fogalmazta meg. Erre az általános iskolások 75 százaléka, a szakmunkástanulók 63 százaléka, a szakközépiskolások 70 százaléka, a gimnazisták 76 százaléka válaszolt igennel.

Negatív állítások

Cserbenhagyják az ottani magyarságot. Ez az állítás egyike azon kijelentéseknek, melyek csak az erdélyi menekültekre vonatkoznak. Nem független a nemzeti érzelmektől, hiszen a válaszokban az is kifejezésre jut, hogyan gondolkodnak a határon túli magyarság megmaradásának lehetőségéről és annak fontosságáról. A megkérdezés első két évében, 1989-ben és 1990-ben a negatív állítások közül ez talált a legnagyobb helyeslésre, viszont 1992-be ebben a témában visszaesik az érdekeltség, és a gazdasági szempontok kerülnek előtérbe (Sik 1990: 536; Závecz 1992: 55; 1993: 170–171, 175; Fábíán–Sik–Tóth 2001: 411).

Az „*Elveszik az itteni magyaroktól a munkahelyeket.*” kijelentés elfogadottságát a kezdeti években még csak az erdélyiekre vonatkozóan mérték. 1995-től viszont már általánosabb jelleggel, valamennyi bevándorlóra és külföldre egyaránt. 1989-ben a menekültekhez való viszonyt még kevésbé befolyásolták a gazdasági aspektusok, e tekintetben a megkérdezettek csupán 27 százaléka fogalmazta meg félelmeit, de 1992-re már ez az állítás lett a legnagyobb mértékben (43 %) elfogadott negatív kijelentés (Sik 1990: 536; Závecz 1992: 55; 1993: 170–171, 175; Fábíán–Sik–Tóth 2001: 411). 1995-ben szintén igen magas mértékű, az ötös skálán 3,8-as átlagértékű a veszélyeztetettségérzet (Csepeli–Örkény 1996: 288). 1996-ban a tanulók véleménye is erőteljes negatív álláspontot mutatott, hiszen mind az általános iskolásoknak, mind a középiskolásoknak több mint 85 százaléka egyetértett a kijelentésben megfogalmazott állítással (Szabó–Örkény 1998: 208).

Nem is igazán magyarok. Egy újabb kijelentés, amely az erdélyiekre vonatkozik. Szintén a nemzeti identitás kereteit feszegetve ugyanannak a paradigmának a része, mint „*Az itt élő magyarokban erősítik a nemzeti érzést.*” és a „*Cserbenhagyják az ottani magyarságot.*” állítások. Természetes tehát, hogy e kijelentések esetében a válaszok összhangban vannak. A közvélemény-kutatások évei közül 1989-ben volt a legnagyobb a nemzeti alapú befogadókészség, hiszen ekkor még elsősorban ebből a perspektívából szemlélték a menekültkérdést. De a hangsúlyok áthelyeződésével és a szimpátiák csökkenésével, az erdélyiek magyarságát megkérdőjelezők tábora is megnövekedett (Sik 1990: 536; Závecz 1993: 171, 175; Fábíán–Sik–Tóth 2001: 411).

Felesznek mindent. Ez az igen éles megfogalmazású és szélsőséges álláspontot képviselő kijelentés ismét az erdélyiekre vonatkozik, s bár a helyeslők száma erre vonatkozóan is növekszik, mindvégig ez marad a legkevésbé elfogadott negatív állítás (Sik 1990: 536; Závecz 1993: 171, 175).

Romlott a közbiztonság a menekültek/bevándorlók miatt. E kijelentéssel kapcsolatban a rendőrségi adatok nem támasztják alá az előítéleteket, ennek ellenére a lakosság körében igen nagy mértékű a kijelentés elfogadottsága. Veszélyeztetve érzik magukat a menekülttáborok közelében lakók (Horváth 1996: 31), de ez valamennyi megkérdőzetre is érvényes. 1995-ben 4,1-es átlagú volt a közbiztonság romlására vonatkozó kijelentéssel való egyetértés (Csepeli–Örkény 1996: 288). 1996-ban e kérdésre

válaszolva a tanulók közül az általános iskolásoknak 56%-a helyeselt, a középiskolások viszont 90–92 százalékos többséggel válaszoltak igenlően, ez képezve a legsarkalatosabb pontját a félelmeknek és az elutasításnak (Szabó–Örkény 1998: 208).

A sok külföldi jelenléte sok hátránnyal jár a magyar munkavállalók számára, és veszélyeztetik a mi életformánk, kultúránk normális működését – fogalmazták meg a gazdasági és kulturális értékekkel kapcsolatos aggodalmakat is magában foglaló kijelentést 1997-ben. Az egyetértők a megkérdezettek 37,3 százalékát, az elutasítók a 23,3 százalékát tették ki (Kapitány–Kapitány 1999: 57).

Az idegenek veszélyeztetik a magyarság érdekeit – hangzik a nemzeti érzelmekre is apelláló állítás, mellyel a tizenéveseket szembesítettek. Ezzel az értékítéllettel az általános iskolások 75 százaléka, a szakmunkástanulók 79 százaléka, a szakközépiskolások 71 százaléka, a gimnazisták 65 százaléka értett egyet (Szabó–Örkény 1998: 208).

Mindenkinek ott kell élnie, ahol született. Az állítással egyetértők aránya a felnőtt lakosság körében csökkenő tendenciát mutatott, lévén, hogy az 1985-ös 45 százalékos egyetértés 1993-ra 24 százalékra esett vissza (Lázár 1996: 59). A tanulók véleménye ezzel az állítással kapcsolatban nem teljességgel ellentmondásmentes, hiszen ha összevetjük az erre és a „*Mindenki abban az országban éljen, ahol akar.*” attitűdkijelentésre adott válaszokat, akkor az előfeltételezés azt kívánná, hogy mivel igen nagy mértékű volt a szabad lakóhelyválasztás elfogadása, most alacsony legyen a helyeslők aránya. A válaszok viszont nem ezt mutatják. Az általános iskolásoknak 75 százaléka, a szakmunkástanulóknak 49 százaléka, a szakközépiskolásoknak 43 százaléka, a gimnazistáknak 35 százaléka értett egyet a kijelentéssel (Szabó–Örkény 1998: 208).

Mindezek után nem meglepő tehát, hogy az illegális bevándorlókkal szembeni erőteljesebb fellépés sürgetése 4,6 átlagos egyetértést jelzett 1995-ben (Csepeli–Örkény 1996: 288).

Az idegenellenesség típusai

A típusok megkülönböztetését kizárólag a menekültekkel, tehát a külföldiek egyik sajátos státusú csoportjához tartozókkal szemben kinyilvánított befogadási hajlandóság alapján végezték el. A legelső tipizálásra egy 1989-es¹³ és 1990-es¹⁴ közvélemény-kutatás adatait felhasználva Závecz Tibor vállalkozott. A kérdőívben három válaszlehetőség szerepelt (*mindenkit be kell fogadni; meg kell válogatni azokat, akiket befogadunk; senkit sem engednék be az országba*), mellyel a menekültekkel szembeni nyitottságot mérték. A vizsgálat eredményei alapján Závecz a következő négy csoportba osztja a válaszolókat:

- tudatos befogadáspártiak: akik más nációk befogadása előtt sem zárkoznak el;
- latens xenofóbo: akik nem vállalják fel diszkriminatív nézeteiket;
- differenciáltan idegenellenesek: akik nem értenek egyet azzal, hogy csak a magyarokat engednék letelepedni, de a cigányokat és az arabokat távol tartanák;

13 A vizsgálatot a Tárcaközi Koordinációs Bizottság megbízásából a TÁRKI végezte.

14 A vizsgálatot a Menekültügyi Hivatal megbízásából az MTA Társadalomtudományi Intézete végezte.

- egyértelmű xenofóbok: akik szerint csak a magyar nemzetiségűeknek szabad ott-hont adni, másoknak itt helye nincs (Závecz 1992: 50–51).

Fábián Zoltán és Sik Endre a *Mely menedéket kereső csoportokat engedné be az országba?* kérdésre adott válaszok alapján elkülönített kategóriák segítségével a befogadás szintjeit a következőképpen értelmezik:

- befogadó: aki szerint mindenki jöhet;
- szelektív befogadó: aki szerint meg kell válogatni, hogy kiket engedhetünk be;
- xenofób: aki egyáltalán nem engedne be senkit az országba (Fábián–Sik 1996: 384–385).

Ezeket a típusneveken – a csoportokon nem módosítva – a későbbiekben a pontosítás szándékával változtattak, és a következő három csoportot különböztették meg:

- „szuperliberálisok”;
- „reálpolitikus-mérlegelők”;
- „nyíltan idegenellenesek” (Csepeli–Fábián–Sik 1998: 469; Sik 1998b: 175; Fábián–Sik–Tóth 2001: 402–403).

A kategóriákon a továbbiakban Csepeli György, Fábián Zoltán és Sik Endre finomítottak, vagyis „leleplezték” az árealistákat, azokat, akik mérlegelnék, hogy kit engedjenek be az országba, de feltételezésük szerint valójában senkit sem engednének be a felsorolt etnikumok közül, melyek a Magyarországra érkező külföldiek teljes körét teszik ki. Őket – kiemelve a „reálpolitikusok” táborából – a nyíltan idegenellenesekkel egy csoportba tartozónak tekintették, s nevezték el rejtett idegenelleneseknek. Az így leegyszerűsített kategorizálás elemeit a következő csoportokhoz tartozók képezik:

- a „szuperliberálisok”;
- a „reálpolitikusok” és
- a „teljes idegenellenesség” képviselői: nyílt és rejtett idegenellenesek együtt (Csepeli–Fábián–Sik 1998; Sik 2002).

Jó-jó, de mi van a háttérben?

Az idegenellenesség tényének és működésének magyarázására, igen sok változónak a hatására kitérve nagy számban készültek elemző tanulmányok. Ezek alapján a következőkben az idegenellenességet magyarázó tényekt vesszük sorra.

Az elemzésekben a legnagyobb hangsúlyt a **társadalmi-demográfiai dimenzió** kapja, ami az iskolai végzettséget, az életkort, a lakóhely településtípusát és regionális elhelyezkedését, a társadalmi státust és a vagyoni helyzetet foglalja magában. Valamennyien egyetértenek abban, hogy az *iskolai végzettség* hatása jelentős (Kovács 1993: 67–71, 76–77, 82; Fábián 1998: 164–166; 1999: 93–99; Fábián–Sik–Tóth 2001: 407), és ugyancsak ezt támasztják alá azok a csoportjellemzők, amelyek a menekültekkel szembeni attitűdnyilvánítás szerint elkülönített idegenellenességi típusok alapján körvonalazódnak (Závecz 1992: 50–51; Fábián–Sik 1996: 384–385; Sik 1998b: 176). Az ezek kapcsán végzett legszofisztikáltabb és legdifferenciáltabb elemzés tanulsága: „A nyílt idegenellenesség esetében az iskolai végzettség hatása a referenciakategóriákhoz viszonyítva minden csoportban jelentős, a teljes idegenellenesség esetében azonban csak a felsőfokú végzettség hatása számottevő.” (Sik 2002: 169–170).

Általános kutatási tapasztalat az *életkor* szignifikáns hatása is. A vizsgálatok azt jelzik, hogy az életkor növekedése valószínűsíti az idegenellenesség magasabb fokát (Závecz 1992: 50–51; 1993: 169–170; Fábíán–Sik 1996: 385; Sik 1998b: 176; Fábíán 1999: 93–98; Fábíán–Sik–Tóth 2001: 407). Ettől tér el kissé a polgármesteri minta elemzése, mely szerint a legtoleránsabbak a középkorúak (44–48 évesek), a fiatalabban és az idősebbek pedig türelmetlenebbeknek bizonyultak. Ezeket az eredményeket finomítja a differenciált idegenellenességi típusokat alkalmazó megközelítés, melynek tanúsága szerint a szignifikancia csak a teljes idegenellenesség esetében észlelhető (Csepeli–Fábíán–Sik 1998: 476–477).

A *lakóhely* szerepével kapcsolatban azt tapasztalták, hogy az elmaradottabb északkeleti és keleti megyékben erősebb az idegenellenesség, mint a fővárosban és a nyugati országrészben (Csepeli–Örkény 1996: 292; Fábíán–Sik 1996: 385). Ugyanakkor a településtípus befolyásoló hatása is számításba jöhet: a falusi környezet valószínűsíti az idegenellenességet (Závecz 1992: 50–51; Fábíán–Sik 1996: 385; Csepeli–Fábíán–Sik 1998: 476–477).

A *társadalmi státus* annyiban bír relevanciával, amennyiben kapcsolatban van a társadalmi előnyök és az anyagi források elérhetőségének veszélyeztetettségi érzetével. Azok mutatnak nagyobb hajlandóságot a xenofóbiára, akiknek a helyzete viszonylag magas instabilitással bír (pl. munkanélküliek, rokkantnyugdíjasok, nyugdíjasok, szakmunkások) (Závecz 1992: 50–51; 1993: 169; Fábíán–Sik 1996: 385; Csepeli–Fábíán–Sik 1998: 477–478; Fábíán 1998: 164–166; Sik 1998b: 176).

A *vagyoni helyzet* leginkább a személyes észlelés perspektívájából tekintve bizonyult relevánsnak, hiszen az éves jövedelem nagyságát a kvintiliseket jelölő dichotóm változókkal operáló mérés azt az eredményt hozta, hogy nincsen szignifikáns hatása (Csepeli–Fábíán–Sik 1998: 476–477). Ezzel ellentétes vélemény található Fábíánnál (1998: 164–166).

A **gazdasági változókról** a lakóhely regionális elhelyezkedése és a személyes jövedelem kapcsán már esett szó, és valamelyest szintén idetartozik a társadalmi státus, ami nemcsak szociális, hanem gazdasági előnyökkel is jár. De hadd említsük még meg a rendszerváltoztatás utáni makrogazdasági folyamatokat, melyek nagy terheket jelentettek a lakosok számára, illetve türelmetlen, csalódott és kritikussabb ítélkezést is maguk után vontak, serkentve ezzel a bűnbakképzés mechanizmusának beindulását (Závecz 1992: 56; 1993: 173–174).

A **politikai változók** több szempontból jönnek szóba. Egyrészt a politikailag inaktívak kevésbé hajlanak a befogadó attitűd irányába (Csepeli–Fábíán–Sik 1998: 479–480),¹⁵ másrészt a politikai tudatosság a teljes idegenellenességet képviselők táborának belső eloszlásában bír relevanciával, mivel csökkenti a rejtett idegenellenességet, és növeli a nyílt xenofób nézetek valószínűségét (Sik 2002: 167).

A pártpreferenciákra rákérdező közvélemény-kutatások eredményei azt mutatják, hogy 1994-ben az idegenekkel szembeni elutasító attitűd leginkább az FKGP szimpatizánsaira volt jellemző, az MDF és a Fidesz hívei az erdélyi magyarokkal szemben vol-

15 Fábíán Zoltán, Sik Endre és Tóth Judit szerint a politikai elidegenedtség veszélye abban rejlik, hogy a jobboldali radikális és xenofób pártok Európa-szerte azokat célozzák meg, akik csalódtak a hagyományos pártokban, és bizalmatlanokká váltak a politikai rendszerrel szemben (Fábíán–Sik–Tóth 2001: 407).

tak a leginkább nyitottak, a legtoleránsabbaknak viszont az MSZP-vel és az SZDSZ-szel rokonszenvezők bizonyultak (Lendvai–Szabó 1994a). Az 1997-es panelvizsgálat alapján viszont már a következő következtetés fogalmazódott meg: „a Fidesz- és az MDF-szimpatia egyértelműen csökkenti a nyílt idegenellenesség recepcióját, azaz befogadását” (Csepeli–Fábián–Sik 1998: 478–479).¹⁶ A külpolitikai tényezők kapcsán szólni kell arról, hogy Románia politikai helyzetének megváltozása jelentős hatással volt az erdélyi menekültekhez való viszony alakulására. A rendszer-változtatás előtt a menekülés okának egyértelműen a nemzetiségi diszkriminációt látták, 1989 után viszont az etnikai alapú hátrányos megkülönböztetés mellett a gazdasági szempontok is helyet kaptak, melyek következtében a gazdasági migránsok előtt a tolerancia határai beszűkültek (Závecz 1992: 57; 1993: 174).

A **kulturális változók** szerepével igen mostohán bánik a szakma, holott a kulturális különbségek és ezek észlelése nem mellékes a befogadói hajlandóság szempontjából, amit már csak abból is láthatunk, hogy a lakosság a magyar nemzetiségűekhez viszonyul a legpozitívabban, a legelutasítóbban pedig a legtávolabbról jövőekkel és a hozánk képest a legtöbb szempontból „másokkal” szemben viselkednek.¹⁷

Bár az eddig említett tényezőknek is vannak személyes aspektusai, azokat soroljuk a **szubjektív természetű változók** körébe, amelyek dominánsan személyes meghatározottságúak: a vallásosság, a tekintélyelvűség, a külföldiekkel való személyes interakció, az idegenek létszámának észlelése, az ország és a saját gazdasági helyzet minősítése, a nemzetkonceptiók módosulása.

A *vallásosság* az 1997-es panelvizsgálat során nem bizonyult szignifikánsnak (Csepeli–Fábián–Sik 1998: 467–477), viszont a polgármesteri minta adatai szerint a magukat ateistának vallók toleránsabb attitűdöt mutattak, mint a „hívők” vagy „nem hívők” (Kovács 1993: 67, 82).

Az *autoritarizmus* olyan lélektani tényező, amit cigányokkal és menekültekkel szembeni véleménynyilvánításokban vizsgáltak, és azt tapasztalták, hogy a tekintélyelvűség mértéke nem, viszont meglehetősen hatással van az idegenellenességre (Fábián–Sik 1996; Csepeli–Fábián–Sik 1998: 477–478; Fábián 1998: 164–166; 1999: 82–99).

A *külföldiekkel való személyes érintkezésnek* mint magyarázó tényezőnek a kérdése szintén elhanyagolt probléma a kutatásokban, holott az interakciók gyakorisága, formája (a turista útbaigazításától a rokonsági viszonyig) és a velük kapcsolatos élmények milyensége hatással van a befogadókészségre.¹⁸ Ugyancsak keveset tudhatunk meg a külföldiek létszámbeli észlelésének hatásáról (Örkény 1995; Róbert 1995).

A *gazdasági helyzet szubjektív észlelése* már nagyobb teret kapott az elemzésekben. Vizsgálták az ország gazdasági helyzetével és a személyes életszínvonalal való elégedetlenséget, a család anyagi helyzete várható változásának megítélését, az áremelkedéssel kapcsolatos előfeltételezéseket, valamint a mindennapi gazdasági „szaktudást”, és azt tapasztalták, hogy az elégedetlenség növeli az idegenellenességet (Csepeli–Fábián–Sik 1998: 477–479; Fábián 1998: 164–166; Sik 1998b: 176; Fábián–Sik–Tóth 2001: 404–405).

16 A pártpreferenciákról lásd még Kovács 1993: 72–76, 78–81.

17 A kulturális másság összetevőiről lásd Kapitány–Kapitány 1996.

18 A témát érinti Sik (1990: 530) és Horváth (1996).

Bár a *nemzetkoncepciókkal* kapcsolatban igen sok felmérést végeztek, amelyekből megtudjuk, hogy a módosulási tendenciák az államnemzet irányába mutatnak, a vizsgálatokkal azonban arra mégsem kapunk választ, hogy ez okozott-e szignifikáns változást a határon túli magyarokkal szembeni befogadási attitűdökben, s ha igen, milyen mértékűt.

A **kognitív természetű változók** magyarító szerepét vizsgálva elemzi a mindennapi ítéletalkotás modelljének működését Sik Endre. Megítélése szerint a menekültekkel szemben a rövid távú és kézzelfogható jelenségekre figyelő mindennapi gondolkodás sarkított input-output modellt alkalmaz, melynek az ellensúlyozására csak akkor van esély, ha az ország gazdasági helyzete javul, illetve ha az előítéletesség ellen „védelmet” nyújtó értékrend vagy politika lép fel (Sik 1992).

Migrációval kapcsolatos kontextuális változókként a migrációs készség, a külföldön élő vagy ott hosszabb ideig munkát vállaló rokonok, barátok és ismerősök köre, valamint a megkérdézett hosszabb idejű külföldi tartózkodása említhetők, amelyek empátiát váltanak ki a menedéket keresők, letelepedni szándékozók irányában (Csepeli–Fábián–Sik 1998: 477; Závecz 1998: 164–166).

A **média** közvélemény-formáló jelentőségéről Sik Endre következtetése az idegenellenesség logisztikus regresszioelemzésébe bevont újság-, rádió- és tévéhírfogyasztás alapján a következő: „nem hallgatni a rádió híreit, és nem olvasni újságot erősen növeli, naponta újságot olvasni (de naponta rádiót hallgatni nem!) erősen csökkenti a nyílt idegenellenesség bekövetkezésének esélyét”, továbbá „a rejtett idegenellenességet (ha nem is szignifikánsan), de növeli a rendszeres újságolvasás (csakúgy, mint a rendszeres tévé- és rádió-hírfogyasztás)” (Sik 2002: 167).

A magyar sajtó xenofóbiája

A hazai lapok külföldiekről formált véleményéről a Nyilvánosság Klub Monitor Csoportja 1997-ben öt országos napilapban (Népszabadság, Népszava, Magyar Hírlap, Magyar Nemzet, Új Magyarország) és négy megyei újságban (Kisalföld, Békés Megyei Hírlap, Dunántúli Napló, Új Pest Megyei Hírlap) figyelte az „idegenkép” alakulását (Nyilvánosság 1998), valamint Tóth Judit vizsgálta az 1992 februárja és 1995 májusa közötti sajtóban a kínaiakról megjelent írásokat (Tóth 1996).

Bár a felsorolt napi- és megyei lapokban a cikkek hangvétele jobbára tárgyilagos, és igyekeznek az objektivitás látszatát megőrizni, a témaválasztás, a hírek „megkonstruálása”, „túl-” vagy „alultárgyalása”, valamint a proxemikai tényezők valószínűsítik a szubjektivitás szerepének jelentőségét is. A külföldiekkel kapcsolatos műfajok, a hangvétel, a hírek közötti szelekció, az elmondott információk köre stb. alapján úgy vélik: „az ország egészét érintő »idegenhírek« hírértékét nem a történések valódi jelentősége adja meg, hanem a lapok »hírcsinálóinak« sajátos »idegenképe«” (Nyilvánosság 1998: 130).

A feldolgozott közlemények alapján öt idegentípus elkülönítését tartják relevánsnak:

- A látogató a legszívesebben fogadott. Általában nyugat-európai vagy amerikai, valamilyen politikai vagy kulturális protokolleseményre érkezik, és úti célja beteljesítésével haza is megy.

- A befektető általában amerikai, német vagy japán, megbecsülés övezi, mivel tőkét hoz az országba.
- A betolakodó idegen leggyakrabban román, kurd és afgán. Az invázió képét keltve az olvasóban „arctalanul”, tömegesen jelennek meg. Mindig negatív hír alanyai.
- A letelepedő prototípusa a kínai. Illegális, deviáns cselekedetekkel (kábitó-szer-árusítás, lányok futtatása, bandák közötti leszámolások) kapcsolatban írnak róla.
- A „vizionált” idegen képét az emberekben élő félelmek, főként a nemzeti vagyon kiárusítása és a munkalehetőségek körének beszűkülése miatti szorongások rajzolják meg.

Tóth Judit elemzése a kínaiak reprezentációjára összpontosul. Két, egymással ellentmondásos kínai-kép konstrukciójára hívja fel a figyelmet: az otthon élő kínaiak egy színes, sokféle, gazdaságilag fellendülő, nagy hagyományokkal rendelkező társadalom képviselői, de ezeket az értékeiket az emigráció során elveszítik, és csupa negatív tulajdonságok megtestesítőivé válnak („kitör belőlük a bűnöző hajlam, a gyanús etnikai és családi hovatartozás, amely keveredve a nyers kereskedői szellemmel, potenciális veszélyforrást jelent a befogadó társadalomra, Magyarországra pedig különösen”) (Tóth 1996: 155). A nem gazdasági tárgyú híradások elsöprő többségét pedig velük kapcsolatban a rendészeti információkat tartalmazó cikkek jelentik.

Idegen?ellenesség – elméleti hiányérzetek

A tanulmányok, mivel nem hagynak kétséget afelől, hogy amit bemutatnak, az a lakosság idegenképe, azt a látszatot keltik, hogy pontosan, objektívan, megkérdőjelezhetetlenül, a tudományos vizsgálódás kritériumainak megfelelően tárták fel s mutatták be vizsgálatuk anyagát. Annak ellenére, hogy a felvételek szakszerű megtervezésével és a felvétel során kapott válaszok feldolgozásával kapcsolatban nem merül fel bennünk kétség, fel kell vetnünk azt a kérdést, hogy egy olyan bonyolult kérdéskomplexum, mint a külföldiek hazai fogadókészsége, survey-módszerrel, kérdőíves vizsgálat segítségével a maga sokrétűségében megfelelő árnyaltsággal feltárható-e.

Egy vizsgálat megtervezésekor általános probléma, hogy az adott kérdéskör empirikus módszerek segítségével vizsgálható-e. Ez a kérdés a külföldiek fogadókészségével kapcsolatos felvételek esetében pedig konkrétan felvethető. Nem tartozunk azok közé, akik szerint a külföldiekkel kapcsolatos idegenségérzetet kérdőíves vizsgálatokkal nem lehet feltárni, ennek ellenére úgy látjuk, s az elemzett írások is arról győzték meg bennünket, hogy a *survey* segítségével felszínre hozott összefüggések alapján nem lehet végső megállapításokat (igazságokat?!) megfogalmazni.

A feldolgozott szakirodalom arról tanúskodik, hogy az elemzések készítői a vizsgált problematika elméleti hátterét adottnak tekintették, melynek következtében általában nem tartották szükségesnek a felvétel során használt állítások elméleti megalapozottságát alaposan megvizsgálni. Nem csupán zavaró, hanem a vizsgálatok alapján megfogalmazott következtetéseket teszi kétségessé, hogy a külföldiek iránti fogadókészséggel kapcsolatos felvételek megtervezésekor nincs tisztázva, hogy kik tartoznak a „mi” és az „ők” csoportjához. A „mi” csoporthoz vagy más szóval a „hazai

népességhez” sorolhatók esetében nemcsak a hazai kisebbséghez, hanem a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségűekhez tartozókra, illetve a világ bármely országában élő magyarokra gondolunk.

A „kinek a véleményét mérjük” kérdést általában, de különösen akkor, ha a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségűekkel kapcsolatos összefüggésekre gondolunk, nem lehet megkerülni. A „kinek a véleményét mérjük” hasonló fontosságú a „mit mérünk” kérdéssel. Ez esetben az „ők”, a külföldiek csoportjának a megfogalmazásáról van szó. Az e csoporthoz tartozók meghatározásakor minimális követelmény, hogy a fogalomkörhöz csak a külföldiek „tisztá” halmaza tartozzon. Az sem mindig egyértelmű, hogy kit kell érteni, vagy ki érthető az egyes népvnevek alatt.¹⁹ A kérdőívekben csak ennyi szerepel: kínai, arab, néger, román, erdélyi magyar stb.²⁰ Ez esetben fontos tartalmi konzekvenciával járó terminológiai problémákról van szó, illetve annak a bizonyosságnak a relativizálásáról, hogy ugyanahhoz a jelölőhöz mindig és egyértelműen ugyanaz a jelölt kapcsolódik, még akkor is, ha ugyanannak a társadalomnak a tagjairól van szó, akikről feltételezhető, hogy nagy valószínűséggel ugyanazokat a kódolási konvenciókat használják. De csak „feltételezhető” és csak „nagy valószínűséggel”. Természetesen feltételezhetjük, hogy más is arra gondol, amire mi, ebben mégsem lehetünk teljességgel biztosak. Már csak azért is érdemes mérlegelni ezt, mert Tóth Judit sajtóelemzése felhívja a figyelmet arra, hogy a magyar köztudatban rögtön két kínai-kép van, melyek még ellent is mondanak egymásnak: kínai kínainak lenni jó, míg magyarországi kínainak lenni rossz dolog. Szintén ez mondható el, bár nem annyira drasztikusan az erdélyi magyarokról is, akik, amint átlépi a határt, ugyancsak metamorfózison esnek át. És azt sem tudjuk bizonyosan, hogy amikor a megkérdezett kipipálta a román népnév melletti kockát, a magyarországi románokra vagy a romániai románokra gondolt, hiszen nagyon ritka az olyan kérdőív, amelyik differenciált. Továbbá tisztázásra szorul az a kérdés, hogy a magyar nemzetiségű külföldiek (éljenek a szomszédos országokban, vagy bárhol a világon) esetében mennyiben az önmagukhoz való viszonyt, a velük vagy az általuk lakott területtel kapcsolatos elképzeléseinket, feltételezéseinket, vágyainkat mérjük, illetve hogy mennyiben tekinthetünk el, tekintünk el magyar nemzetiségűektől, s ugyanolyan külföldinek tartjuk-e őket, mint az orosz, a román vagy éppen a kínait.

Meglehetősen keveset tudunk meg egyrészt a válaszolóknak a külcsoportokkal kapcsolatos tapasztalatairól, ami differenciálttá teheti az elemzést, illetve több szempontból is segítségünkre lehet a magyarázatkeresésben. Másrészt pedig a magyar állampolgárok, s így a válaszadók között is potenciálisan növekszik azoknak a száma, aki migránsként érkeztek közénk, és az utóbbi évtizedben változtattak állampolgárságot. Éppen ezért nem lenne teljességgel haszontalan rákérdezni az előző állampolgárságra, amire az adatfeldolgozás reflektálhatna, hiszen más elvek alapján gondolkodnak a külföldiekről, az „idegenekről”, és nagy valószínűséggel az ő véleményük eltér azokétól, akik születésüktől itt élnek. Feltételezhetően a külföldiek hazai fogadókészségével kapcsolatos problematika elméleti háttérének tisztázatlanságának tudható be az is, hogy a felvételek megtervezésekor nem vizsgálták, vagy ha igen, ak-

19 A szempontok keveredéséről lásd még Örkény 1995: 261–262.

20 „Arabok”, „néger” s hasonló megnevezések használatát sem tartjuk elfogadhatónak. A felsorolásokban pontosan fogalmazzuk meg, hogy például egyiptomi, szíriai vagy líbiai állampolgárra gondolunk-e.

kor nem érvényesítették, hogy vannak-e olyan specifikus meghatározottságok, amelyek a hazai lakosság külföldiekhez való viszonyát sajátosan motiválják, befolyásolják. A fentiekben vázolt kérdések tisztázása nélkül pedig a vizsgálatok eredményei számos problémát elfednek, például hogy a hazánkban tartózkodó külföldiek többsége a szomszédos országok magyar nemzetiségű állampolgárai.

Menekült, bevándorló, kisebbség – gyakran előforduló terminusok a közvélemény-kutatásokban. Csakhogy nem egészen világos, hogyan is viszonyulnak ezek egymáshoz, s nem is beszélve arról, hogy a *menekült, bevándorló* és a *kisebbség* nem ugyanahhoz a fogalomkörhöz tartozik, s egybemosásuk, együttes szerepeltetésük indokolatlan. Azt természetesen nem kívánjuk kétségbe vonni, hogy egyértelműen nem lehet megvonni közöttük a határokat, viszont mivel a lakosság befogadási készsége érzékenyen reagál a külföldi státusára (például, akit nem utasít el menekültként, még elutasíthat bevándorlónaként vagy fordítva), lehet, hogy jó lenne, ha a kérdőívek is összhangba kerülnének ezzel. Vegyünk csak egyetlen példát. Meddig jogosult a kérdésekben menekülteként beszélni a délvidéki, az erdélyi, felvidéki vagy a kárpátaljai magyarokról? A szaknyelv ugyan megkülönbözteti a politikai és gazdasági menekülteket, s ebben az értelemben elfogadható, hogy akár az 1990-es évek közepén is még ezzel a szóval hivatkoznak rájuk, de mivel a mintában szereplők a hétköznapi nyelvhasználat logikája szerint értelmezik a kérdést, nem valószínű, hogy a gazdasági menekülteket „tényleges” menekülteknek tekintik, lehet, hogy ez a szó más tartalom jelölésére van lefoglalva. Továbbá az is kérdéses, hogy mikortól mondhatjuk egy bevándorló közösségre, hogy kisebbség. Vajon ez csak létszámbeli kérdés? Ha formailag még azt is lehet erre válaszolni, hogy igen, de a befogadás szempontjából már nem biztos, hogy ugyanígy kijelenthető ez. Mert vajon ugyanolyan mértékben érzékelik-e kisebbségnek a magyarországi zsidókat, cigányokat, románokat, németeket, mint például a kínaiakat, arabokat, vagy a romániai románokat stb.? Talán itt is elmondható, hogy a *kisebbség* szó egy más, a befogadás szempontjából közelebbi szint jelölésére használatos a köznyelvben. És itt újból kitérhetünk a szomszédos országokból hazánkba vándorolt magyarokra: tekinthetők-e kisebbségnek? Mert hiszen láttuk, hogy zavaros, sőt még ellentmondásos is a nemzetkonceptiók kérdésköre, illetve ezek viszonya a magyarság terminushoz. Tekinthetők menekülteknek, bevándorlóknak – de tekinthetők-e etnikai kisebbségnek is? A magyar lakosság ezzel a magyar nemzetiségű közösséggel szemben tarthat-e fenn etnikai távolságot? – hiszen az etnikai kisebbség terminus épp erről az elhatárolódási gesztusról szól. E gondolatkörhöz kapcsolva érdemes megemlíteni azt is, hogy a kutatás megtervezésekor gondosan kell ügyelni arra, hogy a kutató által használt fogalmi rendszernek hasonlónak kell lennie ahhoz, amelyben a magyar társadalom elhelyezi magát, amelyet a megkérdezettek használnak, értenek. A szóhasználat jelentőségét tehát nem lehet eléggé hangsúlyozni, hiszen azonos fogalom alatt egészen eltérő tartalmakat találhatunk. Nem is beszélve arról, hogy az egyes vizsgálatok során megfogalmazott értékítéleteket társadalomtörténetileg is el kell helyezni, illetve értelmezni kell.

Az eddigiekkel rokon problémával találkozunk a *külföldi* és az *idegen* szavak használatakor is. Annak ellenére, hogy a két terminus jelentésköre bizonyos értelemben átfedi egymást, nem ugyanahhoz a fogalomhoz tartozik, tartalmuk nem azonos. Nem lehet ugyanis figyelmen kívül hagyni, hogy az *idegen* fogalom negatív tartalmú „üzemetet” is tartalmaz. S erről a kérdőívek szerkesztői e két terminus egymást helyettesítő

alkalmazásakor általában elfelejtkeznek. Nem feledkezhetünk meg tehát arról, hogy bár minden külföldi idegen, de nem mindenki, aki idegen számunkra, az külföldi is. Ennek következtében nem lehetünk biztosak abban, hogy ha a kérdésekben megfogalmazott állítások az idegenekre vonatkoznak, akkor pontosan a hazai lakosság külföldiekkel kapcsolatos attitűdjeit mérjük.

Legalább egy gondolat erejéig fel kell vetnünk azt a kérdést is, hogy a külföldiek hazai fogadtatásában, az idegenségérzés alakításában milyen szerepet játszik az intézményes, a mindenkori kormányzati politika direkt és indirekt szándékai által érzékeltetett, jelen levő kirekesztés és az állampolgárok külföldiekkel kapcsolatos attitűdjeinek interferenciája.

Az eddigiektől eltérő, de bizonyos összefüggésekben hasonló problémát jelent s következményei sem elhanyagolhatóak, amikor nem lehetünk biztosak abban, hogy a megkérdezettek véleménye, az elutasító vagy a befogadó attitűd valójában mire és milyen mértékben vonatkozik, hogy például a zsidókkal, a cigányokkal, illetve az egyéb etnikai vagy szociális hazai kisebbséggel kapcsolatos vélemények hogyan módosítják például a németekkel, a románokkal stb., azaz a külföldiekkel kapcsolatosakat.

Kérdéseket vet fel bennünk a hazai lakosság idegenellenességének erősségét vizsgáló kutatássorozat is. Egyrészt nem tartjuk indokoltnak a mérés és a következtetés közötti kapcsolatot. A kérdőívben ugyanis a következő szerepel: „Az Ön véleménye szerint Magyarországnak minden menekültet be kell fogadnia? Vagy senkit? Vagy az attól függ, hogy kiről van szó?” A következtetésben pedig idegenekről, idegenelleneségről van szó. Ez pedig két problémát is fölvet: a menekültek az idegeneknek csupán egyetlen csoportját alkotják; illetve az idegenek különböző típusaihoz való viszonyulás más-más elvek szerint történik.²¹ Tehát egyetlen csoport elfogadásáról vagy el nem fogadásáról nem vonhatunk le az adott csoport körein túlmutató, általános érvényű következtetéseket. Másrészt elgondolkodtatónak tartjuk a kérdőívben szereplő kérdést is. Olyan kutatássorozatról van szó, amit 1992-től folyamatosan végeznek napjainkig. Viszont kit tekinthetünk 2002-ben menekültnek? Vajon kikre gondol a kérdező, és kikre a válaszoló? Nem is beszélve arról, hogy Magyarországnak valójában minden menekültet be kellene fogadnia? Egyáltalán elvárható-e egyetlen országtól is a világon, hogy minden menekültet befogadjon?

Külön elméleti és módszertani problémát jelent, hogy a külföldiekkel kapcsolatos állításokra adott válaszokban szétválaszthatatlanul jelenik meg a megkérdezettnek a külföldiekkel kapcsolatos konkrét, közvetlen ismerete, tapasztalata vagy mindezek hiánya, illetve mindaz, ami a külföldiekről, az illegális migránsokról a tömegkommunikációs eszközök révén tudomására jut. S miután a megkérdezettek többségének konkrét ismerete a külföldiekkel kapcsolatban nincs, az elképzelt, a gondolt, a feltételezett külföldi „képe” a meghatározó. Ennek realitását éppen úgy, mint a hazai lakosság migrációs tapasztalatának a hiányát szintén figyelembe kellene venni a válaszok értékelésénél.

Röviden még a negatív tartalmú, meghatározottságú állítások véleményt formáló, befolyásoló szerepéről kell említést tennünk. A mindennapi életben a külföldiekhez kapcsolódó pozitív és negatív értékek, jellegzetességek egyszerre, együtt vannak jelen. A két egymásnak ellentmondó érték nem zárja ki egymást, még akkor sem, ha a

21 A menekültek befogadására hatással levő elvekről lásd a *Z(vagy t?)árt karok* című részben.

pozitív kijelentéseket a kérdőíves vizsgálatokban általában nehéz megtalálni. A szakirodalmi összegzés során már említést tettünk arról, hogy a külföldiekkel kapcsolatos negatív attitűdöt sugalló kérdések a legtárgyszerűbb felmérés esetében is befolyásolják a megkérdezett értékítéleteit. Természetesen a megkérdezettnek joga van a kérdésben megfogalmazott állítás elutasítására, illetve a köztes vagy a semleges álláspont elfogadására, s szélsőséges esetekben ez be is következik. Nem lehet azonban megfélemlíteni arról, hogy a megkérdezett hogyan s mennyiben szeretne megfelelni a kérdések sugallta elvárásoknak. Az egyetértési válaszadási tendencia „kényszeréről” vagy valóságáról az empirikus adatfelvételek esetén soha sem lehet megfélemlíteni, s a válaszok értelmezésekor az általában működő egyetértő konformitást, amely különösen az alsóbb státuszúak körében a jellemző, mindig figyelembe kell venni (dezirabilitás problémája!), melynek következtében a megfogalmazott állításoknak megfelelő választ ad. Kérdéses azonban, hogy lehet-e csak módszertani problémának tekinteni azokat az eseteket, amikor csak negatív vagy meghatározóan csak negatív kontextusban vizsgáljuk a külföldieket. Külön elemzést érdemel, hogy a negatív, illetve pozitív állítások, valamint ezek különböző arányú együttes használata hogyan befolyásolja a válaszokat. Az erősen elutasított állítások, csoportok mentén történő mérés ugyanis nem csekély torzítást eredményezhet. Nem is beszélve arról, hogy ezzel a módszerrel olyan társadalmi csoportokat kreálhatunk, amelyekkel szemben a megkérdezettek szükségszerűen előítéletes attitűdöket táplálhatnak.

A vélemények interpretálása, minősítése szintén tartalmi következményekkel járó módszertani kérdés, mely nem független a kutató külföldiekkel, befogadókval kapcsolatos beállítódottságától. Anélkül, hogy e kérdéskör részleteire kitérnénk, csupán azt említjük meg, hogy a következtetések levonásakor milyen minőségi különbség van akkor, ha például az öt fokozatú értékskálán közepes osztályzatot adó látens külföldi ellenesnek vagy a külföldieket már pozitívan elfogadó honfitársunknak tekintik. Ennek súlya különösen akkor jelentős, ha nem feledkezünk meg arról, hogy az adathiány és a nem válaszolók együttes aránya mellett általában a köztes álláspontot elfogadók aránya a legjelentősebb. Egyáltalán felmerül a kérdés, hogy a látens xenofóbok felismerésének lehetséges útja, módja e az, ha a köztes értékeket rájuk vonatkoztatjuk.

Bízhatunk természetesen abban, amint arról már korábban szó volt, hogy ugyanannak a társadalomnak a tagjaiként mind a kérdezők, mind a kérdezettek ugyanarra gondolnak, és apellálhatunk a „józan” hétköznapi logikára, ami alapján egyértelműnek tűnnek a jelölők és jelöltek, illetve a köztük lévő kapcsolatok. Megtehetjük. És lehet, nem is tévedünk éppen olyan nagyot. Lehet. De csak lehet. Sajnos, ebben a lehetben a bizonyosságot relativizálja a spekuláció.

Végezetül megemlítenénk a külföldiek hazai megítélése évenkénti alakulása, illetve a külföldiekhez kapcsolódó attitűdök nemzetközi összehasonlíthatóságának kérdését. Úgy véljük ugyanis, hogy a feltételek sokfélesége, valamint a tartalmak elmozdulásának megannyi lehetősége, illetve az egy irányba mutató, de különböző típusú és tartalmú adatfelvételek igen bizonytalanná teszik az értékítéletek egymásra vonatkoztathatóságát. A vizsgálatok összehasonlíthatóságának kérdése azonban már egy teljesen új problematikát jelent s így ezek további boncolgatásától eltekintünk.

Irodalom

- Berencsi Zsuzsa (1996): Gazdasági stratégiák, belső hatalmi viszonyok egy menekült-táborban és hatásaik a tábor belső életére, külső kapcsolataira. In Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): *Táborlakók, diaszpórák, politikák*. Budapest: MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 21–29.
- Bőhm Antal (1993): Előítélet és xenofóbia a helyi vezetők értékrendjében. (Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tapasztalatai alapján.) In Tamás Pál–Inotai András (szerk.): *Új exodus. A nemzetközi munkaerő-áramlás új irányai*. Budapest: MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja–MTA Világgazdasági Kutató Intézet, 176–183.
- Csepeli György (1992.): *Nemzet által homályosan*. Budapest: Századvég
- Csepeli György (2002): *A nagyvilágon ekívül... Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon 1970–2002*. Budapest: Jósöveg Könyvek
- Csepeli György–Fábián Zoltán–Sik Endre (1998): Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények. In Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 458–489.
- Csepeli György–Örkény Antal (1996): A magyar nacionalizmus változó arca. In Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest: TÁRKI, 272–295.
- Csepeli György–Závecz Tibor (1995): Európai és nemzeti kötődések a magyar tizenévesek körében. A nemzet ideológiai legitimációs újraéledése. In Gazsó Ferenc–Stumpf István (szerk.): *Vesztések. Ifjúság az ezredfordulón*. Budapest: Ezredforduló Alapítvány, 139–156.
- Duránszki Gábor–Lengyel Emőke (2001): A külföldi beruházások megítélése a magyar lakosság körében. 1992–2000. In Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2000-ről*. Budapest: Demokráciakutatók Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, 901–912.
- Einvachter János (1994): Menekültek a táborban. In Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): *Jönnék? Mennek? Maradnak?* Budapest: MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 139–149.
- Einvachter János (1996): Menekültek, menedékesek Bicskén és Nagyatádon. In Einvachter János–Horváth Lajos–Izing Antal: *Menekültek és menedékesek Magyarországon: Bicskén és Nagyatádon*. Székesfehérvár: Ma Kiadó, 13–58.
- Eörös Ferenc (1993): Nacionalizmus és antiszemitizmus. *Magyar Narancs* (jún. 10.): 12.
- Eörös Ferenc (1998a): Előítéletek és etnicitás: a cigányellenesség dimenziói a mai magyar társadalomban. In Uő. (szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Budapest: Új Mandátum–Wesley János Lelkészképző Főiskola, 237–245.
- Eörös Ferenc (1998b): Két empirikus vizsgálat eredménye. In Gombos József–Kiss Mária Rita (szerk.): *A kisebbségekből álló társadalom konfliktusai. Multikulturális oktatási program*. Szeged Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 51–75.

- Fábián Zoltán (1998): Vélemények a cigányokról és az idegenellenesség Magyarországon. In Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): *Idegenek Magyarországon*. Budapest: MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 153–174.
- Fábián Zoltán (1999): Tekintélyelvűség és előítéletek a mai Magyarországon. In Uő.: *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Budapest: Új Mandátum, 82–99.
- Fábián Zoltán–Sik Endre (1996): Előítéletesség és tekintélyelvűség. In Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest: TÁRKI, 381–402.
- Fábián Zoltán–Sik Endre–Tóth Judit (2001): Unióra várva: előítélet, xenofóbia és európai integráció. In Lukács Éva–Király Miklós (szerk.): *Migráció és Európai Unió*. Budapest: Szociális és Családügyi Minisztérium, 395–412.
- Gyurok János (1994): Jugoszláviai menekültek Magyarországon. *Regio*, 5 (4): 50–65.
- Hárs Ágnes (1999): Mi korlátozza a külföldi munkavállalók keresletét? In Tóth Pál Péter–Illés Sándor (szerk.): *Migráció. Tanulmánygyűjtemény. II. kötet*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, 59–69.
- Horváth Lajos (1996): Menedékesek Nagyatádon (a befogadók szemével). In Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): *Táborlakók, diaszpórák, politikák*. Budapest: MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 30–37.
- Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor (1996): Kultúrák találkozása–kultúraváltás. In Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): *Táborlakók, diaszpórák, politikák*. Budapest: MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 67–90.
- Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor (1999): *Magyarság-szimbólumok*. Budapest: Európai Folklór Központ–Teleki László Alapítvány
- Kovács András (1999): Antiszemitizmus Magyarországon az 1990-es években. In Uő. (szerk.): *A modern antiszemitizmus*. Budapest: Új Mandátum, 395–418.
- Kovács Róbert (1993): A polgármesterek és az „idegenek”. In Sik Endre (szerk.): *Útkeresők*. Budapest: MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 49–63.
- Kőszeg Ferenc (2000): Éljen a haza, menjetek haza! Magyarok az idegenrendészetben. In Uő.: *Lehetőségek kényszere*. Budapest: Új Mandátum, 385–390.
- Lázár Guy (1983): A magyar lakosság politikai-történelmi tudata – a közvélemény-kutatások tükrében. 1969–1980. *Tömegkommunikációs Kutatóközpont*, 25 (5)
- Lázár Guy (1995): A kisebbségek szerepe a nemzeti identitás kialakulásában. *Regio*, 6 (1–2): 28–63.
- Lázár Guy (1996): A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében. In Uő.–Lendvay Judit–Szabó Ildikó–Örkény Antal: *Többség-kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Budapest: Osiris–MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 9–115.
- Lendvay Judit (1985): Az osztrákok képe. Sopron – 1983. *Tömegkommunikációs Kutatóközpont*, 28 (2)

- Lendvai Judit–Szabó Ildikó (1994a): Vonzásválasztások. Pártszimpatiák és kisebbségkedvelés. *Heti Világgazdaság* (márc. 12.): 95–97.
- Lendvai Judit–Szabó Ildikó (1994b): Zárt karokkal. Kisebbségkedvelés. *Heti Világgazdaság* (ápr. 29.): 105–106.
- Márkus István (1992): Kényszervándorlás Magyarországra. *Rendészeti Szemle*, 30 (7): 3–8.
- Mayer, Nonna (1994): Rasszizmus, idegengyűlölet az Európai Közösség országaiban. *Regio*, 5 (1) 27–33.
- Murányi István (1998): Szocio-kulturális és területi tényezők szerepe a 10–17 éves fiatalok előítéletes gondolkodásában. In Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): *Idegenek Magyarországon*. Budapest: MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 139–151.
- Nyilvánosság Klub Monitor Csoportjának jelentése (1998): In Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): *Idegenek Magyarországon*. Budapest: MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 129–134.
- Olomoofe, Larry (1999): „Menekültek paradicsoma”. Idegengyűlölő szövegek a brit sajtóban. *Amaro Drom* (dec. 23–25.)
- Olomoofe, Larry (2000): Egy fekete közösség létrejötte Budapesten? In Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. Budapest: MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 50–59.
- Örkény Antal (1995): A kisebbség csipkerózsa álma és a szociológus herceg esete. *Replika* (17–18): 260–273.
- Róbert Péter (1995): Nemzetiségi és etnikai csoportok társadalmi észlelése. *Replika* (17–18): 274–281.
- Rosenberg, Dorothy J. (1993): Az újrafelhúzott fal. Idegengyűlölet az újraegyesítés utáni Németországban. *Társadalmi Szemle*, 48 (7): 21–29.
- Sik Endre (1990): Erdélyi menekültek Magyarországon. In Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1990*. Budapest: TÁRKI, 516–533.
- Sik Endre (1992): A menekültekkel kapcsolatos előítéletesség növekedésének elkerülhetetlensége a mai Magyarországon. (Tézisek) In Uő. (szerk.): *Menekülők, vándorlók, szerencsét próbálók*. Budapest: MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 59–64.
- Sik Endre (1995): XXXellenesség Magyarországon 1994. *Replika* (17–18): 282–290.
- Sik Endre (1998a): Külföldiek Magyarországon (1995–1997). In Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): *Idegenek Magyarországon*. Budapest: MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 9–14.
- Sik Endre (1998b): Idegenellenesség Magyarországon 1998-ban. In Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): *Idegenek Magyarországon*. Budapest: MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 175–176.

- Sik Endre (1999): Külföldiek Magyarországon és a velük kapcsolatos nézetek a helyi önkormányzatokban. Budapest: TÁRKI *Társadalompolitikai Tanulmányok*, 11.
- Sik Endre (2002): Idegenellenesség Magyarországon 1998-ban. In Glatz Ferenc (sorozatszerk.): *Magyarország és a magyar kisebbségek. (Történeti és mai tendenciák.)* Budapest: MTA, 163–171.
- Szabó Ildikó–Horváth Ágnes–Marián Béla (1996): Főiskolások állampolgári kultúrája. Empirikus vizsgálat két kecskeméti főiskola hallgatói körében. MTA PTI *Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek*, 14.
- Szabó Ildikó–Lázár Guy (1997): Nemzetkonceptiók a mai magyar társadalomban. MTA PTI *Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek*, 35.
- Szabó Ildikó–Murányi István (1993): Állampolgárság, nemzeti hovatartozás egy kutatás tükrében. *Regio*, 4 (1): 121–133.
- Szabó Ildikó–Örkény Antal (1996): 14–15 éves fiatalok interkulturális vilásképe. In: Lázár Guy–Lendvay Judit–Szabó Ildikó–Örkény Antal: *Többség–kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből.* Budapest: Osiris – MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 161–235.
- Szabó Ildikó–Örkény Antal (1997): Nemzet és magyarság a 14–15 évesek gondolkodásában. In Szabó Márton (szerk.): *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról.* Budapest: Scientia Humana, 273–286.
- Szabó Ildikó–Örkény Antal (1998): *Tizenévesek állampolgári kultúrája.* Budapest: Minoritás Alapítvány
- Szabó László Tamás (1993): *Migráció és oktatás. Kultúraközi és modernizációs szempontok a bevándorlás jelenségének értelmezésében.* Budapest: Oktatókutató Intézet
- Szakáts Mara (1995): Az Erdélyből áttelepült magyarok társadalmi integrációja. *Társadalmi Szemle*, 50 (5): 69–79.
- Tánczos Vilmos (1996): Kitántorgott... Magyarországra. Egy társasutazás margójára. In Uő.: *Keletnek megnyílt kapuja. Néprajzi esszék.* Kolozsvár: KOM–PRESS – Korunk Baráti Társaság, 16–41.
- Tóth Judit (1996): Kína és a kínaiak a magyar sajtóban. In Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): *Táborlakók, diaszpórák, politikák.* Budapest: MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 139–158.
- Tóth Pál Péter (2002): Magyarok és külföldiek. *Demográfia* (2–3): 224–249.
- Váncsa István (1998): A betolakodó idegen. In: Sik Endre – Tóth Judit (szerk.): *Idegenek Magyarországon.* Budapest: MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 137–138.
- Závecz Tibor (1992): Csökkenő rokonszenv. (A magyar társadalom ítéletei, vélekedései a menekülőkkel kapcsolatban.) In Sik Endre (szerk.): *Menekülők, vándorlók, szerencsét próbálók.* Budapest: MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport, 49–58.
- Závecz Tibor (1993): Előítéletek a menekültekkel kapcsolatban. In Tamás Pál–Inotai András (szerk.): *Új exodus. A nemzetközi munkaerő-áramlás új irányai.* Budapest: MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja–MTA Világgazdasági Kutató Intézet, 168–175.